

بررسی ویژگی‌های فنی و هنری قاشق‌های چوبی دوره‌های صفوی و قاجار*

فائزه جان‌نثاری** قباد کیانمهر*** بهاره تقوی‌نژاد**** غلامرضا هاشمی*****

چکیده

۴۹

قاشق‌های چوبی از جمله آثار هنری هستند که به‌عنوان شیئی تزئینی و کاربردی در دوره‌های صفوی و قاجار شناخته می‌شوند. شناسایی و بررسی ویژگی‌های به‌کاررفته در قاشق‌های هر دوره، نشانگر تکرار و تداوم این ویژگی‌ها در تزئینات، ترکیب‌بندی و ساختار کلی این قاشق‌ها است. از آنجایی که این قاشق‌ها ویژگی‌های هنری و فنی مشابه داشته و در بازه زمانی نزدیک به هم ساخته شده‌اند، پرسش اصلی مقاله این‌گونه مطرح می‌شود که وجوه اشتراک و افتراق فنی و هنری قاشق‌های چوبی صفوی و قاجار چه هستند؟ و پرسش فرعی این است که در قاشق‌های چوبی قدیمی از نظر ویژگی‌های هنری، بر چه مواردی تأکید بیشتری شده و متداول‌ترین و پرکاربردترین ویژگی‌های فنی و هنری در تزئینات کدام هستند؟ هدف این پژوهش، شناسایی و تحلیل ویژگی‌های هنری و فنی موجود در این قاشق‌ها بر اساس توصیف و تطبیق آنها است تا وجوه مشترک و متفاوت آنها تعیین شده و در نتیجه با بررسی میزان اشتراکات، متداول‌ترین و پرکاربردترین ویژگی‌های فنی و هنری در آنها مشخص شوند. در این پژوهش، روش تحقیق، توصیفی-تطبیقی با رویکردی کیفی است. جمع‌آوری اطلاعات با بهره‌گیری از اسناد مکتوب صورت گرفته است. نمونه‌های آماری پژوهش، ۱۷ تصویر متعلق به دوره‌های صفوی و قاجار هستند که به صورت هدفمند انتخاب شده و مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. نتایج پژوهش نشان دادند که فرم کلی قاشق‌ها در هر دو دوره صفوی و قاجار، از الگوی کاملاً مشابهی پیروی نموده است و جزئیات مشترکی دارد. وجود نقوشی چون؛ هندسی، اسلیمی، گل‌های چند پر و نقوش حیوانی در هر دوره، نمایانگر میزان تأثیرپذیری مشترک این هنرها از الگوهای مشابه است. ترکیب‌بندی اجزای قاشق‌ها شامل؛ دهانه، دسته و تزئینات که به صورت یک‌تکه و چندتکه درست شده‌اند. تزئینات دربردارنده نقوش متنوع و مختلف با ساختار $\frac{1}{4}$ و $\frac{1}{2}$ به روش انتقالی هستند. قاشق‌ها غالباً یک‌تکه و از چوب گلابی و با فن منبت و مشبک ساخته شده‌اند. استفاده از الگوی یکسان دهانه و دسته، هنرمندان مشترک، منطقه جغرافیایی، نوع چوب‌های موجود و قابل استفاده برای قاشق‌تراشی و محدودیت فضای طراحی و ساخت برای استفاده از نقوش متنوع‌تر، از ویژگی‌های پرکاربرد در ساخت قاشق‌های چوبی هستند. **کلیدواژه‌ها:** هنر ایرانی، دوره صفوی، دوره قاجار، قاشق‌های چوبی، منبت ظریف

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد فائزه جان‌نثاری با عنوان «مطالعه ویژگی‌های هنری و فنی قاشق‌های چوبی ایران از صفویه تا کنون به منظور طراحی و ساخت قاشق‌های چوبی معاصر» به راهنمایی دکتر قباد کیانمهر و دکتر بهاره تقوی‌نژاد در دانشگاه هنر اصفهان است.

faeze.jannesari@yahoo.com

** کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

q.kiyanmehr@au.ac.ir

*** دانشیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول).

b.taghavinejad@au.ac.ir

**** استادیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

Gh.hashemi@au.ac.ir

***** استادیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

مقدمه

از جمله هنرهای سنتی که در دوره‌های صفویه و قاجار در بین ایرانیان رواج داشته، هنر ساخت قاشق‌های چوبی است. طراحی مناسب، رعایت مسائل فنی و هنری، تزئینات گوناگون، نحوه ترکیب نقوش، ساختار کلی و جزئی و ... هر یک معرف ویژگی‌های هنری و فنی قاشق‌های چوبی است که با دقت و سلیقه در آنها به کار رفته و سبب تمایز هر یک از دیگری می‌شود. شناخت و پرداختن به این اصول، سبب شناسایی تأثیرات متقابل و احتمالی در طراحی و ساخت قاشق‌ها می‌شود که با تأسی بر آنها می‌توان به تجزیه و تحلیل دقیق شباهت‌ها و تفاوت‌های هر قاشق به نسبت یکدیگر و همچنین قاشق‌های دو دوره دست یافت. قاشق‌های دوره‌های صفوی و قاجار هر یک دارای ویژگی‌های منحصر به فردی هستند که پژوهش‌های علمی محدودی که در مورد آنها صورت گرفته، غالباً به توضیح مختصری در مورد قاشق‌تراشی پرداخته و ویژگی‌های هنری و فنی آن مورد غفلت بوده‌اند. ضرورت این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که متأسفانه تا کنون پژوهشی در زمینه تحلیل و بررسی ویژگی‌های هنری و فنی قاشق‌های چوبی صفوی و قاجار صورت نگرفته است و پرداختن به معرفی و مطالعه تطبیقی در مورد این ویژگی‌ها و عوامل تأثیرگذار در آنها احساس می‌شود. این مقاله درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها است؛ وجوه اشتراک و افتراق فنی^۱ و هنری قاشق‌های چوبی صفوی و قاجار چه هستند؟ در قاشق‌های چوبی قدیمی از نظر ویژگی‌های هنری، بر چه مواردی تأکید بیشتری شده و متداول‌ترین و پرکاربردترین ویژگی‌های فنی در تزئینات کدام هستند؟ هدف اصلی پژوهش، شناسایی و تحلیل ویژگی‌های هنری و فنی ترکیب‌بندی، ساختار، تناسب، تزئینات و ... موجود در این قاشق‌ها بر اساس توصیف و تطبیق آنها است تا وجوه مشترک و متفاوت آنها معین شده و در نتیجه با بررسی میزان اشتراکات، متداول‌ترین و پرکاربردترین ویژگی‌های فنی و هنری در آنها مشخص شوند. در مطالعات مربوط به قاشق‌های چوبی، با کمبود منابع و آثار مواجه هستیم. جز تعدادی اندک از آثار در موزه‌های داخلی و خارجی و توصیفات مختصر که بعضی مورخان و جهانگردان در آثار خود ذکر کرده‌اند، اطلاعاتی در دسترس نیست. بدین منظور، ۱۷ نمونه قاشق (۶ نمونه متعلق به دوره صفوی، ۱۱ نمونه متعلق به دوره قاجار) که توسط پژوهشگران جمع‌آوری شده، بر اساس تنوع و گوناگونی در ویژگی‌های نام‌برده انتخاب شده و مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند. در پژوهش حاضر، نخست پیرامون قاشق‌های دوره‌های صفوی

و قاجار توضیحات اجمالی ارائه شده، سپس قاشق‌های هر دوره به تفکیک بررسی و توصیف می‌شوند. به منظور ایجاد نظم و انسجام، اطلاعات مربوط به هر قاشق در جداول ارائه شده‌اند. در گام بعد، با تطبیق اطلاعات مندرج در جداول، به لحاظ ویژگی‌های مورد پرسش، قاشق‌های دو دوره با یکدیگر مقایسه و در انتها نتیجه‌گیری انجام شده است.

پیشینه پژوهش

درباره قاشق‌های چوبی، منابع محدودی وجود دارند. با این حال، بعضی از کتب و مقاله‌ها به صورت مختصر اشاره‌ای به هنر قاشق‌تراشی داشته‌اند. راوندی (۱۳۸۲) در کتاب "تاریخ اجتماعی ایران"، موضوعات مختلفی در مورد تاریخ، فرهنگ، هنر، علوم، شیوه‌های حکومتی و مسائلی از این قبیل، از قبل از اسلام تا دوران معاصر را توصیف می‌کند. در جلد سوم و ششم، اشاره به قاشق‌های چوبی ظریفی دارد. سرمدی (۱۳۷۱) در مقاله "منبت هنری از یادرفته"، به تاریخچه منبت‌کاری، فعالیت این رشته هنری در گلپایگان و هنرمندان به‌نام این هنر پرداخته، سپس به کاربرد منبت بر روی وسایل ساخته از چوب چون؛ مجری، جعبه، قاشق و ... می‌پردازد. حسن‌بیگی (۱۳۶۵) در کتاب "مروری بر صنایع دستی ایران" در توصیف انواع صنایع دستی، اشاره‌ای به قاشق‌های چوبی و ویژگی‌های آنها کرده است. گلاک و همکار او (۱۳۵۵) در کتاب "سیری در صنایع دستی ایران"، به توصیف انواع صنایع دستی پرداخته و در قسمت هنرهای چوبی، قاشق‌های چوبی آباچه و ویژگی‌های آنها را مورد مطالعه قرار داده است. بهنام (۱۳۴۳) در مقاله‌ای با عنوان "نقش هنرهای تزئینی در میان مردم قدیم ایران"، به توصیف هنر تزئینی پرداخته و کاربرد آن را در انواع هنر و نقش آن را در تزئین انواع ابزار و وسایل مانند؛ آفتابه و لگن‌های برنجی، قاشق‌های چوبی و ... نشان داده است. بدیهی است هر کدام از تحقیقات مورد اشاره، به‌طور مختصر و محدود، قاشق‌های چوبی را بررسی کرده و هیچ‌یک از آنها ویژگی‌های به‌کاررفته در این دو دوره را بررسی نکرده و مورد تطبیق قرار نداده‌اند. بر این اساس، در این مقاله، نگارندگان سعی کرده‌اند ضمن معرفی ویژگی‌های به‌کاررفته در این قاشق‌ها، وجوه تشابه و تفاوت را بررسی و تحلیل کرده و عوامل تأثیرگذار بر این وجوه را مشخص نمایند.

روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تطبیقی و تجزیه و تحلیل اطلاعات کیفی است. جمع‌آوری اطلاعات با بهره‌گیری از اسناد مکتوب صورت گرفته است. جامعه آماری، شامل

از آنها گاه به اندازه یک فنجان است و با این حال، به نازکی پوست تخم مرغ هستند. دسته‌های آنها را به ظرافت مشبک کار می‌کرده‌اند (گلاک و همکار، ۱۳۵۵: ۳۴۸۸) (تصویر ۲). از انواع قاشق‌های افشیره‌خوری که در گذشته ساخته می‌شد، می‌توان به نام‌های کشتی، گل سرخی، شاهی و ناصرالدین‌شاهی اشاره کرد. قاشق کشتی، شکل خاصی داشته؛ به این صورت که کفه و دسته در آن به شکل یکدست گود و هر دو قابل پر شدن بوده‌اند. قاشق گل سرخی، دارای کفه هشت پر بوده که از داخل دارای هشت گودی و از خارج هشت برآمدگی می‌شده است. ساخت این نوع از قاشق‌ها نیاز به مهارت بالایی داشته است. قاشق‌های شاهی، شکل همان قاشق‌های کشتی را داشته؛ با این تفاوت که به دلیل طول خیلی زیاد آنها حدود ۶۰ تا ۹۰ سانتی‌متر، صرفاً حالت تزئینی داشته‌اند. این قاشق‌ها از سه قسمت؛ کفه، دایره وسط و دسته که از زیر دایره شروع شده و تا آخر ادامه داشت، تشکیل می‌شده‌اند. هر سه قسمت به صورت کشومانند بوده که در موقع استفاده در داخل یکدیگر چفت شده و پس از

قاشق‌های چوبی متعلق به دوره‌های صفوی و قاجار است که نمونه‌های مورد بررسی بر مبنای سؤالات تحقیق به شکل هدفمند، از بین آثار موجود در موزه‌های قزوین، کندلوس، ویکتوریا و آلبرت لندن برگزیده شدند. با توجه به تعداد و تنوع قاشق‌ها، ۱۷ اثر (۶ نمونه مربوط به سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق، ۱۱ نمونه مربوط به سده ۱۳ ه.ق) انتخاب شده که از لحاظ صوری با موضوع این پژوهش تناسب داشتند.

تولید قاشق‌های چوبی از دوران صفوی تا کنون

تعریف قاشق: قاشق در فرهنگ دهخدا ظاهراً از قاشمق به معنی خاریدن، خراشیدن و تراشیدن آمده است. ظرف کوچک فلزی یا چوبی که دنباله دارد و در نقل مکان غذا و خوردن آن استعمال می‌شود. کفچه، چمچه، کمچه. ملعقه خرد که با آن آش و پلو و امثال آن خورند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۱۵۸). آلتی چوبی یا فلزی دارای دسته که با آن اطعام و شراب خورند (معین، ۱۳۷۵: ۲۶۱۳) (تصویر ۱). قاشق "مأخوذ از ترکی" آلتی چوبی یا فلزی که با آن شربت یا خوراک می‌خورند. چمچه، در ترکی قاشیق می‌گویند (عمید، ۱۳۸۶: ۱۵۶۴). ساخت قاشق‌های چوبی در گذشته، تقریباً در تمام شهرهای ایران رایج بوده است. این قاشق‌ها گاه اسامی خاصی دارند؛ به‌طور مثال، در مازندران این قاشق‌ها به اسامی کچه و کترا نامیده می‌شوند و یا قاشق‌های آواده که به افشیره‌خوری شهرت داشته‌اند. قاشق‌های چوبی معمولی برای مصارف خانگی بوده و معمولاً به صورت یکپارچه و با ساده‌ترین ابزار و بدون تزئینات ساخته می‌شدند؛ اما گاه این قاشق‌ها نقاشی شده و یا به صورت ساده‌کننده‌کاری می‌شوند. غیر از استفاده در آشپزخانه، تعداد دیگری از قاشق‌ها چه در گذشته و چه حال، برای پذیرایی از مهمان بوده و یا جنبه تزئینی داشته‌اند که در این صورت، از زیباترین تزئینات جهت تزئین قاشق‌ها استفاده می‌شده است. در حقیقت، قاشق‌سازی و قاشق‌تراشی از چوب، یک قسم از هنر و مشاغل کهن و اصیل و نیز از اقلام درآمدزا و صادراتی به شمار می‌رفته است؛ به‌طوری که این صنعت در آواده متمرکز بوده و در دوره‌ای که هنوز قاشق‌های ورشویی و فلزی مرسوم نبود و کارخانه‌ای هم برای ساختن قاشق در داخل کشور وجود نداشت، در این شهرستان شاید بیش از چندین کارگاه به کار قاشق‌سازی و قاشق‌تراشی مشغول بودند. یکی از زیباترین انواع قاشق‌های چوبی که تا کنون در ایران ساخته شده، قاشق‌های افشیره‌خوری است. در کتاب "سیری در صنایع دستی ایران" در خصوص این نوع قاشق آمده است؛ آواده از دیرباز به سبب قاشق‌های شربت‌خوری ظریف خود شهرت داشته است. طول برخی از آنها به شصت سانتی‌متر می‌رسد. گنجایش بعضی

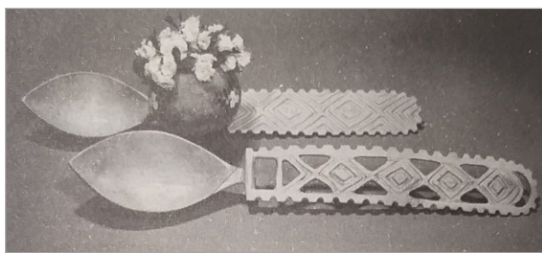
تصویر ۱. انواع قاشق (معین، ۱۳۷۵: ۲۶۱۳)

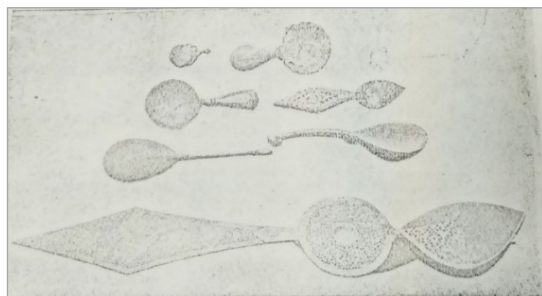
تصویر ۲. قاشق شربت‌خوری (افشیره‌خوری) آواده، بلندترین طول ۴۴ سانتی‌متر، حدود سه سال پیش تا الان (گلاک و همکار، ۱۳۵۵: ۳۴۸۸)

۱۷۶-۱۷۱) (تصویر ۳). در آباد، نجاران منبت کار، اشیای بسیار ظریف و جالب توجهی از قبیل، جعبه، تخته نرد و قاشق‌های شربت‌خوری با چوب درخت گلابی می‌ساختند و به جاهای دیگر می‌فرستادند. بسی تعجب‌آور است که صنعتگران، این اشیای ممتاز و نفیس را با آلات قدیمی که شبیه به چاقوهای جیبی بود کنده‌کاری می‌کردند و مناظر برجسته و زیبایی از قبیل شکارگاه و جنگ حیوانات در روی چوب به وجود می‌آوردند (آلمانی، ۱۳۳۵: ۳۷۳) (تصاویر ۴ و ۵). شربت را در ظرف‌های گود می‌آوردند که با هر یک، یک قاشق چوبی خوش تراش، با دسته‌های بلند سوراخ‌سوراخ و زیبا، همراه بود. این قاشق‌ها را در نواحی کوهستانی نطنز و آباد، به هنرمندی و سلیقه تمام می‌تراشیدند. از قاشق و چنگال و لیوان آبخوری کلاً خبری نبود و چون برای غذا خوردن به دست‌های خود اکتفا می‌کردند، در حقیقت علتی هم برای وجود آنها نبود (پولاک، ۱۳۶۸: ۹۵). لرد کرزن سیاستمدار مشهور انگلیسی نیز که به

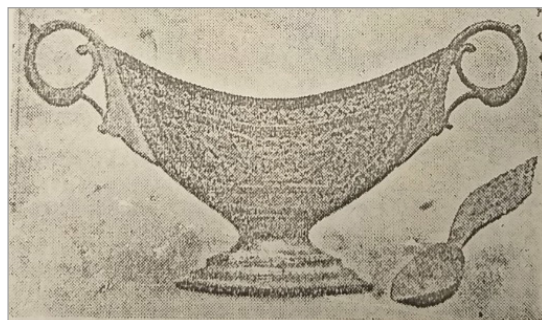
آن، از داخل یکدیگر خارج شده و کنار گذاشته می‌شدند. روی دایره وسط معمولاً اشعار و یا دعاهایی را نوشته مشبک، منبت و نقاشی می‌کردند. نکته جالب در خصوص این نوع قاشق آنکه کفه آن دارای درپوشی بوده است؛ نصف از درپوش به صورت کوم و زبانه روی لبه کفه از طرف دسته چفت شده و نصف دیگر درپوش، به حالت لولایی از روی کفه بلند شده و بر روی نصف دیگر درپوش برمی‌گشت. جهانگردانی که در دوره‌های صفوی و قاجار به ایران سفر کرده، از قاشق‌های بزرگی یاد می‌کنند که برای آشامیدن به کار می‌رفته‌اند. در حوزه آیینی نیز کاربرد واژه قاشق در برخی سنت‌های کهن همچون چهارشنبه‌سوری، از این مسئله نشان دارد که جامعه ایرانی با این ابزار و شیوه کاربرد آن، از روزگار کهن آشنا بوده است. شاردن در سفرنامه خود اشاره کرده است بعد از پذیرایی‌ها جلو هر یک از میهمانان، دو ظرف چینی پر از شربت که هر کدام طعم و مزه خاص داشت نهادند. در هر یک از این دو ظرف، یک قاشق چوبی که دسته آن درازتر از یک پا و نیم بود قرار داشت. گنجایش هر یک از این قاشق‌ها به قدر گنجایش ده قاشق معمولی بود (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۳۵۷). آنان از آمیختن مقداری آب انار یا آب‌لیمو و عصاره سیر و پیاز به آب، شربتی به نام ترشی درست می‌کنند، آن را در کاسه‌های بزرگ چینی می‌ریزند، بر سر سفره می‌آورند و به جای مشروبات الکلی که خوردن آنها در مذهب اسلام حرام است، با قاشق‌های چوبی ته‌گرد بزرگی که دسته بلند دارند می‌خورند (همان: ۸۳۰). در زمان شاه‌عباس، چنانکه از سفرنامه‌های سفیران و جهانگردان بیگانه برمی‌آید، در صرف غذا به کار بردن بشقاب‌های خصوصی هنوز مرسوم نبوده است و غذا را نیز بدون قاشق و چنگال و کارد و با دست می‌خورده‌اند. قاشق تنها برای نوشیدن شربت‌های مختلف ترش و شیرین بود که در اطراف خوراک‌های دیگر می‌گذاشتند. شربت را در قدهای بزرگ طلا می‌ریختند که در هر نوع، قاشق یا افشیره‌خوری بزرگ چوبینی بود که میهمانان نزدیک به هر قدها برای نوشیدن شربت از آن استفاده می‌کردند. قاشق‌های افشیره‌خوری از چوب‌های معطر ساخته می‌شده، بسیار بلند بودند؛ به طوری که آنها را در حدود یک پا و نیم نوشته‌اند (راوندی، ۱۳۸۲: ۴۹۷ و ۴۹۸). قاشق تراشی در دوره قاجار رونق فراوانی داشته است. همان‌طور که سیاحان توصیف کرده و توجه به نمونه‌های باقی‌مانده از این دوره نشان می‌دهد که این هنر در شهرستانی چون آباد رونق فراوانی داشته و با دقت و ظرافت زیادی کار می‌شده است. این قاشق‌ها که از چوب گلابی ساخته می‌شدند، طول برخی از آنها به شصت سانتی‌متر می‌رسید، گنجایشی به اندازه یک فنجان داشتند که با این حال، قطر آن از ضخامت پوست تخم‌مرغ تجاوز نمی‌کرد (حسن‌بیگی، ۱۳۶۵:

تصویر ۳. قاشق‌های چوبی آباد (حسن‌بیگی، ۱۳۶۵: ۱۸۷)

تصویر ۴. انواع قاشق‌ها، متعلق به قرن ۱۳ ه.ق. (آلمانی، ۱۳۳۵: ۳۷۳)

تصویر ۵. ظرف و قاشق شربت‌خوری چوبی منبت‌کاری‌شده، متعلق به قرن ۱۳ ه.ق. (آلمانی، ۱۳۳۵: ۳۰)

را می‌توان در هر دو دوره صفوی و قاجار مشاهده نمود که البته فرم دالبری و دایره‌ای به نسبت بقیه فرم‌ها در سده ۱۳ ه.ق. کاربرد کمتری داشته‌اند. با توجه به ویژگی‌های بصری، نوع و کاربرد قاشق‌ها، دهانه قاشق‌ها نیز متفاوت بوده است. عمق تشکیل شده در دهانه متوسط بین ۶-۱ سانتی‌متر با توجه به کاربرد آن و تناسب با دسته ایجاد شده است. کاربرد نوع آنها که بیشتر به‌عنوان ظرفی برای نوشیدن استفاده می‌شده، حجم تقریبی یک لیوان را داشته است. در بیشتر نمونه‌ها، سر قاشق جمع شده و سهولت در خوردن و نوشیدن را ایجاد می‌کرده است.

فرم دسته قاشق‌ها

فرم دسته قاشق‌ها نشان می‌دهد با وجود تفاوت‌های ظاهری، تشابهات بسیاری دارند و به نظر می‌رسد از الگوهای مشابهی (جدول ۵) در طراحی و ساخت آنها استفاده شده است. دسته‌ها در بیشتر موارد، از قرینه $\frac{1}{4}$ تبعیت کرده‌اند. طول متوسط در نظر گرفته شده برای آنها ۴۰-۱۰ سانتی‌متر است. دسته نسبت به مدل، طرح، نوع کاربرد و سلیقه هنرمند، از یک قسمت و چند قسمت تشکیل می‌شود؛ که از چوب یک‌تکه و چندتکه برای ساخت آنها استفاده شده است. در هر دو دوره، دسته‌های متنوعی با الگوهای مشابه به کار رفته‌اند که فرم لوزی چندتکه، یک‌تکه و دم‌طاووسی به دفعات استفاده شده است. فرم لوزی چندتکه در سده ۱۳ ه.ق. با تزئینات بسیار و دهانه‌ای با فرم قایقی، کاربرد فراوانی داشته است. فرم لوزی یک‌تکه، نمونه‌ای دیگر از الگوهای نام‌برده است که بعد از فرم لوزی چندتکه در نمونه‌های بیشتری دیده می‌شود.

تزئینات

یکی دیگر از اهداف مشترک میان هر دو دوره، نقوشی است که برای تزئین قاشق‌ها کاربرد داشته‌اند (جدول ۶). تزئینات در سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. به نسبت سده ۱۳ ه.ق. ساده‌تر و با جزئیات کمتری به کار رفته‌اند. اوج تزئینات و زیبایی را می‌توان در سده ۱۳ ه.ق. مشاهده نمود. نقوش به کاررفته در تمامی قاشق‌ها شامل؛ گیاهی، هندسی، انسانی و جانوری هستند که به صورت‌های مختلف به تصویر درآمده‌اند. نقوش حیوانی شامل؛ ببر و پرنده‌هایی شبیه کبوتر، طاووس و مرغابی هستند که در چیدمان عناصر تزئینی قاشق‌ها از آنها استفاده شده است. در میان تزئینات جانوری، مرغابی به دلایلی چون؛ آیینی بودن این پرنده و محل زندگی آن در آب و متناسب بودن با قاشق و کاربرد آن، جنبه تزئینی و زیباشناسانه در ترکیب‌بندی نقوش و همچنین تقلید از نمونه‌های قبلی،

ایران و به شهر قوچان سفر کرده است، آنجا که به چشیدن طعم غذای آشپزخانه خان توفیق می‌یابد، از قاشق‌های مثبت‌کاری قشنگ ساخت آباده یاد می‌کند که در قدح شناور است و از آن برای خوردن شربت محلی بهره می‌برند. آباده به واسطه ساخت قاشق‌های شربت‌خوری و جعبه که از چوب گلابی و شمشاد دهات مجاور می‌سازند، نیک معروف است. قاشق‌ها را با آنکه روستائیان ساده می‌سازند، کار هنری ممتازی است و سر قاشق را به وسیله قطعه چوبی گود می‌کنند؛ به‌حدی که مثل کاغذ نازک و شفاف می‌شود و دسته آن هم نمونه ظرافت و نازک‌کاری است (کرزن، ۱۳۸۰: ۸۷). مثبت‌کاری چوب در آباده، که یکی از صنایع اصیل محلی به شمار می‌رود، از چنان رونقی برخوردار است که مسافران در گذر از این شهر، نمونه‌های متعددی از این محصولات را به‌عنوان سوغات خریداری می‌کنند. از دست‌ساخته‌های عالی این منطقه در سفرنامه‌ها و خاطرات توریست‌هایی که به ایران آمده‌اند، به نیکی یاد شده است. قاشق‌سازی یا همان قاشق شربت‌خوری آباده در این بین، خودنمایی بیشتری دارد. این قاشق‌ها که چندتکه و بسیار کم‌وزن بوده، در اوج ظرافت هستند (شیخی و دیگران، ۱۳۹۱: ۴). تصاویر قاشق‌های به‌جامانده از دوره‌های صفوی و قاجار، شباهت‌های بسیاری با یکدیگر دارند. هر قاشق، بیانگر فرهنگ، شرایط اجتماعی، بینش هنرمند، باورها و اعتقادات حاکم در آن جامعه و دوره است. در این پژوهش، به دلیل شباهت‌های بسیار میان قاشق‌های دوره‌های صفوی و قاجار، ویژگی‌های هنری و فنی آنها مورد مطالعه قرار گرفتند تا با بررسی و تحلیل هر یک از این قاشق‌ها، به درک و شناخت کامل‌تری از آنها برسیم. در گام اول در این پژوهش، به توصیف هر یک از قاشق‌ها در قالب جداول ۱ تا ۳ پرداخته می‌شود تا با کمک این توصیفات و سپس تطبیق و مقایسه آنها، به وجوه مشترک و متفاوت دست پیدا کنیم.

وجوه اشتراک میان قاشق‌های دوره‌های صفویه و قاجار

شباهت در میان قاشق‌های دو دوره را می‌توان در ویژگی‌های هنری و فنی قاشق‌ها از جمله؛ ترکیب‌بندی، ساختار، فرم دسته و دهانه، ابعاد، تزئینات و ... پیدا و نمایان کرد.

ترکیب‌بندی و فرم دهانه قاشق‌ها

فرم دهانه قاشق‌ها در هر دو دوره مشابه بوده که می‌توان آنها را در ۶ دسته کلی (جدول ۴) تقسیم نمود. از میان موارد نام‌برده، فرم ترنجی و فرم قایقی در سده ۱۳ ه.ق. بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند. تنوع فرم دهانه‌ها

محل قرارگیری نقوش	نقش‌مایه‌ها	ترکیب‌بندی	فن	ابعاد	چوب	تصاویر
محل اتصال دسته به دهانه	گیاهی	دهانه قرینه است. دسته در محل اتصال به دهانه، از حالت قرینگی خارج و به دهانه متصل شده است. تزئینات نیز فقط در محل اتصال با ساختار مشاهده می‌شوند.	منبت، مشبک	۱۳ * ۳	گلابی	 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو)
بر روی دسته	پرند شبیه عقاب، نقوش گردان اسلیمی و ختایی	ترکیب‌بندی شامل؛ دهانه دوکی‌شکل، دسته و نقوش است. عناصر تشکیل‌دهنده قاشق از ساختار تبعیت می‌کنند.	منبت، مشبک	۲۹ * ۷/۵	گلابی	 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو)
بر روی دسته	حیوانی شبیه ماهی، ختایی	دهانه، دالبری‌شکل و قرینه است. دسته که ساختار را نشان می‌دهد، در محل اتصال با فرمی شبیه ماهی به دهانه متصل شده است.	منبت، مشبک	۳۲/۵ * ۷	گلابی	 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو)
بر روی دسته	نقوش گردان؛ ختایی، نقوش هندسی، گره آبسره	ترکیبی از دهانه ترنجی‌شکل و دسته پهن است. بیشترین نقوش را در مرکز مشاهده می‌کنیم. فرم کلی و نقوش به صورت قرینه و با ساختار انجام‌شده‌اند.	منبت، مشبک	۴۰ * ۸	گلابی	 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو)
بر روی دسته	نقوش هندسی و ختایی	ترکیب‌بندی شامل؛ فرم ترنجی‌شکل دهانه، دسته و تزئینات است. نقوش و فرم کلی قرینه، دارای ساختار هستند.	منبت، نقاشی روی چوب	۳۵ * ۸	گلابی	 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو)
بر روی دسته	نقوش هندسی و ختایی	ترکیب‌بندی شامل؛ دهانه ترنجی‌شکل و دسته‌ای شبیه دم طلاوس است. دسته که ساختار را نشان می‌دهد، فرم کلی و نقوش به صورت قرینه قرار گرفته‌اند.	منبت، مشبک	۳۰ * ۶	گلابی	 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو)

(نگارندگان)

تصاویر	چوب	ابعاد	فن	ترکیب‌بندی	نقش‌مایه‌ها	محل قرارگیری نقوش
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (URL: 1)	گلابی	نامشخص	منبت، مشبک	دهانه به صورت قایقی و دسته لوزی‌شکل است. پشت‌بند طوقی‌شکل زیر قاشق، برای اتصال دهانه به دسته است. فرم و نقوش به صورت کاملاً قرینه قرار گرفته‌اند. ساختار به کاررفته به صورت است.	نقوش گردان؛ اسلیمی و ختایی، نقوش شکسته‌گره سینه‌باز	بر روی دهانه، دسته و محل اتصال دسته و دهانه
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (URL: 1)	گلابی یا لیموترش	نامشخص	منبت، نقاشی روی چوب، خوشنویسی روی چوب	ترکیب‌بندی شامل؛ دهانه اشک‌مانند و دسته است. فرم کلی قرینه و از ساختار تبعیت می‌کند. در نقوش، قرینگی مشاهده نمی‌شود.	نقوش شامل؛ ختایی، طرح گلدانی، حیوانی، پرنده	بر روی دسته، پشت دهانه و بر روی پشت‌بند طوقی‌شکل
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (URL: 1)	گلابی یا لیموترش	نامشخص	منبت، مشبک، نقاشی روی چوب	فرم دهانه قایقی‌شکل و دسته میله‌ای است. پشت‌بند طوقی‌شکل زیر قاشق و به دسته و دهانه متصل شده است. فرم و تزئینات قرینه و ساختار را نشان می‌دهند.	نقوش هندسی، ختایی، پرنده	داخل و پشت دهانه، بر روی پشت‌بند و زیر محل اتصال دسته به دهانه
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (URL: 1)	گلابی	نامشخص	منبت، مشبک	ترکیبی از دهانه قایقی‌شکل و دسته بلند لوزی‌شکل با تزئینات ظریف که توسط پشت‌بند طوقی‌شکل به همدیگر متصل شده‌اند. در تمام عناصر قرینگی و ساختار رعایت شده است.	نقوش گردان؛ اسلیمی، ختایی نقوش هندسی	بر روی دسته، محل اتصال دسته به دهانه، روی پشت دهانه و پشت دهانه
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (URL: 1)	گلابی	نامشخص	منبت، مشبک	ترکیب‌بندی شامل؛ دهانه دوکی‌شکل، دسته‌ای با فرم مستطیل و پشت‌بندی ظریف است. نقوش و فرم به صورت قرینه و در ساختار قرار گرفته‌اند.	نقوش ختایی، هندسی، حیوانی	در داخل و بیرون دهانه، بر روی دسته و پشت‌بند طوقی‌شکل

(نگارندگان)

محل قرارگیری نقوش	نقش‌مایه‌ها	ترکیب‌بندی	فن	ابعاد	چوب	تصاویر
بر روی دسته	نقوش هندسی، نقوش گردان	فرم دهانه، ترنجی‌شکل است که همین فرم با کمی تغییر در دسته هم مشاهده می‌شود. نقوش و فرم کلی به صورت قرار گرفته‌اند.	منبت، مشبک	۲۵/۷ * ۵/۴	گلابی	 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. کد نسخه‌شناسی ۱۳۶۴ (موزه قزوین)
بر روی دسته	نقوش هندسی و ختایی	ترکیبی شامل دهانه ترنجی‌شکل و دسته است. نقوش در تمامی زمینه به‌طور یکسان قرار گرفته و ساختار را نشان می‌دهند.	منبت، نقاشی روی چوب	۳۶/۲ * ۷/۴	گلابی	 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. کد نسخه‌شناسی ۱۳۶۷ (موزه قزوین)
بر روی دسته	نقوش گردان، هندسی و حیوانی	ترکیب‌بندی شامل دهانه و دسته است. دهانه، فرم و ترنجی‌شکل دارد. فرم و نقوش کاملاً قرینه با ساختار قرار گرفته‌اند.	منبت، مشبک، نقاشی روی چوب	۱۵/۵ * ۳/۵	گلابی	 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. کد نسخه‌شناسی ۱۳۷۰ (موزه قزوین)
بر روی دسته	نقوش شامل؛ انسانی و ختایی	ترکیب‌بندی شامل دهانه و دسته است. تقارن در فرم کلی قاشق است، اما در نقوش وجود ندارد. ساختار در فرم و در نقوش دیده می‌شود.	منبت، مشبک	۲۴/۳ * ۴/۵	گلابی	 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. کد نسخه‌شناسی ۱۳۶۸ (موزه قزوین)
بر روی دسته	نقوش شامل؛ نقوش هندسی، ختایی و حیوانی	در این ترکیب، فرم دهانه حالت دوکی‌شکل دارد. تزئینات دسته از محل اتصال به صورت قرینه با ساختار انجام شده‌اند.	منبت، مشبک	۱۷ * ۵	گلابی	 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. کد نسخه‌شناسی ۱۳۵۸ (موزه قزوین)
بر روی دسته و محل اتصال دسته به دهانه	نقوش شامل؛ حیوانی، هندسی نقشی شبیه‌گره سینه‌باز	فرم به‌کاربرده شده در دهانه، حالت ترنجی‌شکل دارد. در نقوش و فرم کلی، تقارن وجود دارد و ساختار را می‌توان دید.	منبت، مشبک	۳۰/۲ * ۴	گلابی	 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. کد نسخه‌شناسی ۱۳۷۱ (موزه قزوین)

(نگارندگان)

هندسی که گاه نقش اصلی شمشه در دوره قاجار و گاه نقش فرعی، اتصال دهنده نقوش در هر دو دوره داشته، تقریباً در تمامی نمونه‌ها به کار رفته‌اند. نقوش هندسی هم به صورت تک و همچنین تکرار آن در نقش اصلی، حاشیه و حمیل‌ها کاربرد داشته‌اند. ساختارهای موجود در تزئینات به صورت $\frac{1}{4}$ و $\frac{1}{1}$ هستند که به روش انتقالی و انعکاسی به کار رفته‌اند.

تفاوت بین فرم و نقوش

بنا به آنچه بیان شد و بررسی و تحلیل نمونه‌های به‌جامانده و با توجه به جدول ۷، تفاوت فرم و نقش را می‌توان دید. فرم در اینجا خطوط محیطی اطراف شیئی را شامل می‌شود که هر کدام در نوع خود بدیع و قابل توجه است. فرم همانند قاب، مجموعه‌ای از نقوش در آن جای گرفته‌اند که نظم و

کاربرد فراوان‌تری داشته است. پوشش گیاهی تقریباً در هر دو دوره، شباهت‌های بسیاری دارد. خاصیت پرکنندگی فضا، زیبایی، ایجاد ترکیب‌بندی‌های مختلف و متنوع، از ویژگی‌هایی است که توسط نقوش گیاهی به وجود آمده‌اند. گل‌های چند پر، برگ‌های ساده و گیاهان روئیده بر روی شاخه‌های نازک، از دیگر ویژگی‌های مشترک هر دو دوره هستند. ظریف بودن طرح، نوع اثر، محدودیت فضا و شاید هم سلیقه و علاقه هنرمند آن زمان، دلیل استفاده از گروه و نوع خاصی از نقوش شده و ما شاهد تکرار آنها در آثار هستیم. کمتر استفاده کردن از طرح‌های انسانی در دوره‌های اسلامی، نبودن سفارش، سلیقه، علاقه در طرح‌های انسانی و باب نبودن استفاده از این نوع طرح بر روی قاشق‌ها، شاید دلیل استفاده کمتر از طرح‌های انسانی بر روی قاشق‌ها است که جز یک مورد در دوره قاجار بیشتر دیده نشد. نقش‌های

جدول ۴. مقایسه فرم دهانه قاشق‌های چوبی دوره‌های صفویه و قاجار

فرم تخم‌مرغی یا دوکی	فرم قایقی	فرم اشکی	فرم ترنجی	فرم دالبری	فرم دایره	فرم دهانه قاشق‌ها
-	*	*	*	*	*	صفویه
*	*	*	*	*	*	قاجار

(نگارندگان)

جدول ۵. مقایسه فرم دسته قاشق‌های چوبی دوره‌های صفویه و قاجار

فرم مستطیلی	فرم میله‌ای	فرم لوزی چندتکه	فرم لوزی یک‌تکه	فرم دم‌طاووسی	فرم دسته قاشق‌ها
*	*	-	*	*	صفویه
*	*	*	*	*	قاجار

(نگارندگان)

سفرنامه‌نویسان، ۹۰-۶۰ سانتی‌متر بوده است. بر طبق بررسی انجام‌شده در نمونه‌های موجود، بلندترین طول آنها ۴۰ سانتی‌متر و کوتاه‌ترین آن ۱۳ سانتی‌متر است. عرض دسته‌ها متوسط بین ۸-۱ سانتی‌متر و عرض دهانه مابین ۸-۳ سانتی‌متر مشاهده شد. تمامی اندازه‌ها به صورت تقریبی بوده و کاملاً دقیق نیستند.

چوب‌های مورد استفاده در قاشق تراشی

چوب‌های گلایی، لیمو، زردآلو، شمشاد، سیب، توت و ... در ساخت قاشق‌های چوبی کاربرد داشته‌اند. در میان موارد

ساختار کلی را برای عناصری که در برگرفته به وجود آورد است؛ اما نقوش هندسی، جانوری، انسانی و ... که عناصر داخل این فرم‌ها محسوب می‌شوند، با حالت‌های مختلف در کنار یکدیگر قرار گرفته که هم در نقش تزئینات اصلی و هم به‌عنوان پرکنندگی فضا به کار می‌روند.

ابعاد

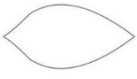

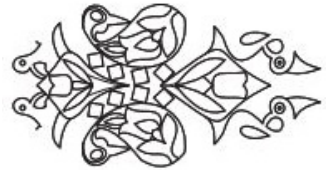

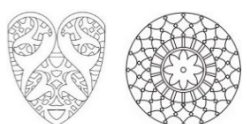

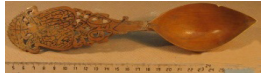

ابعاد به‌کاررفته در قاشق‌ها متفاوت هستند. کوتاه‌ترین طول قاشق‌ها ۱۰ سانتی‌متر و بلندترین طول آنها طبق گفته

جدول ۶. مقایسه نقوش گردان، شکسته، حیوانی و انسانی در قاشق‌های صفویه و قاجار

قاجار		صفویه		نقوش گیاهی
			-	
		-	-	

(نگارندگان)

جدول ۷. مقایسه فرم و نقوش در قاشق‌ها^۲

تصاویر	آنالیز خطی فرم دهانه	آنالیز خطی دسته	آنالیز خطی نقوش
 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه)			
 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو)			
 قاشق دوغ‌خوری یا شربت‌خوری، سده ۱۰ یا ۱۳ ه.ق. (موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو)			
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (URL: 1)			
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (URL: 1)			
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (موزه قزوین)			
 قاشق شربت‌خوری، سده ۱۳ ه.ق. (موزه قزوین)			

(نگارندگان)

در این بحث می‌توان به آنها اشاره کرد، تزئینات مربوط به قاشق‌های هر دو دوره هستند که در قاشق‌های قاجار، تزئینات ظریف‌تر با تنوع بیشتر و در قالب‌های متفاوت‌تری به کار برده شده‌اند. تزئینات در قاشق‌های دوره صفوی بیشتر در قسمت دسته دیده می‌شوند، در صورتی که در قاشق‌های دوره قاجار تقریباً تمامی سطح دسته، بیرون دهانه، قسمت زیرین اتصال دسته به دهانه و روی و داخل دهانه را پوشش می‌دهند. از طرفی مشاهده شد جدای از بحث تزئینات، قطعات اضافه‌تری در ساخت قاشق‌های دوره قاجار کاربرد داشته که زیبایی این آثار را دوچندان می‌کرده‌اند (تصویر ۶). منبت و مشبک‌کاری، بیشترین کاربرد را در تزئین تمامی قاشق‌های هر دوره داشته که در قاشق‌های دوره قاجار این فن‌ها دقیق‌تر و ظریف‌تر بر روی آنها صورت گرفته‌اند. قاشق‌های هر دوره به‌نوعی می‌توانند بیانگر تزئینات و نحوه اجرای آنها در دوره‌های مختص به خود باشند. هر دوره علاوه بر شباهت‌های فراوان، تفاوت‌های کمتری را نشان می‌دهد که معلول وفاداری هنرمندان به دوره‌های قبلی، محدودیت در روش ساخت و فضای در نظر گرفته شده برای تزئینات، تنوع نقوش، کاربرد آنها و ... هستند (جدول ۸).

نام‌برده، گلایی در درجه اول بیشترین مورد مصرفی را در هر دو دوره داشته؛ که دارای الیافی بسیار ظریف و تقریباً موازی است. سپس، لیموترش در تعداد کمتر و در سده ۱۳ ه.ق. کاربرد داشته است.

تفاوت میان قاشق‌های دوره‌های صفویه و قاجار

با توجه به مطالعه‌ای که بر روی قاشق‌های دوره‌های صفوی و قاجار صورت گرفت، می‌توان بیان داشت که در کنار نقاط مشترک فراوان، تفاوت‌هایی در خصوص شکل ظاهری و ویژگی‌های هر یک از آنها نیز وجود دارند. همان‌طور که پیش‌تر بیان شد و در تصاویر نیز مشاهده شد، به لحاظ روش ساخت سرخود و جدا و نوع چوب مورد استفاده، ساخت قاشق‌های هر دوره کاملاً شبیه یکدیگر و در پاره‌ای موارد یکسان است؛ اما در قاشق‌های دوره قاجار با توجه به تعداد قطعات و تزئینات، روش جدا کاربرد بیشتری داشته است. ابعاد به‌دست‌آمده از نمونه‌ها نشان می‌دهند که محدودیتی در این زمینه وجود نداشته، ولی با توجه به نوع کاربری، تزئینات، هنرمند آن و منطقه جغرافیایی، قاشق‌های دوره قاجار کشیده‌تر ساخته شده‌اند. از دیگر تفاوت‌هایی که

تصویر ۶. تزئینات قاشق چوبی (URL: 1)

جدول ۸. تطبیق ویژگی‌های فنی و هنری قاشق‌های دوره‌های صفویه و قاجار

تفاوت‌ها	شباهت‌ها	
<ul style="list-style-type: none"> - در دوره قاجار، وسعت نقوش گیاهی بیشتر است و با دقت و جزئیات زیادتری به کار رفته‌اند. - حیواناتی مانند ببر و پرنده‌ای چون کبوتر در دوره قاجار به تزئینات قاشق‌ها اضافه می‌شوند. - نقوش هندسی در دوره صفویه به صورت نقوش شکسته ساده چون مربع و مثلث نقش می‌شده، اما در دوره قاجار نقش پرنده‌تر گرفته و در قالب نقش‌هایی مانند شمشه به کار رفته‌اند. - نقش انسانی در یک اثر در دوره قاجار به تصویر درآمده است. 	<ul style="list-style-type: none"> - در هر دو دوره مشاهده می‌شود. 	نقوش گیاهی، جانوری، هندسی، انسانی
<ul style="list-style-type: none"> - در دوره قاجار علاوه بر روی دسته، بر روی دهانه، داخل و پشت دهانه و محل اتصال دسته به دهانه قرار گرفته‌اند. 	<ul style="list-style-type: none"> - در هر دو دوره بر روی دسته قرار گرفته است. 	محل قرارگیری نقوش
<ul style="list-style-type: none"> - علاوه بر چوب گلایی، استفاده از چوب لیموترش در دوره قاجار 	<ul style="list-style-type: none"> - استفاده از چوب گلایی 	چوب
<ul style="list-style-type: none"> - در دوره قاجار، خوشنویسی روی چوب به تزئینات اضافه شده است. 	<ul style="list-style-type: none"> - منبت، مشبک، نقاشی روی چوب 	فن
<ul style="list-style-type: none"> - علاوه بر روش سرخود، روش جدا با چند قطعه چوب در دوره قاجار کاربرد داشته است. 	<ul style="list-style-type: none"> - سرخود (یک‌تکه) 	روش ساخت

(نگارندگان)

نتیجه گیری

با توجه به یافته‌های پژوهش، وجوه مشترک بسیاری در قاشق‌های دوره‌های صفوی و قاجار وجود دارند. مهم‌ترین شباهت آنها در ویژگی‌های فنی و هنری (محتوا، نوع نقش، ترکیب‌بندی، ساختار، فرم، ابعاد و ...) و به تبع آن، ترکیب‌بندی قاشق‌ها است. در قاشق‌های هر دو دوره با تکرار در اجزای ترکیب‌بندی‌ها، دسته و دهانه و تزئینات هماهنگی خوشایندی ایجاد کرده که برخاسته از فرهنگ و سنت‌های تزئینی مشترکی بوده که بر طراحی و ساخت قاشق‌ها تأثیر گذاشته‌اند. نوع برخورد هنرمندان به تزئینات قاشق‌های هر دوره و استفاده از نقوش گیاهی، جانوری، انسانی و شکسته تقریباً برابری می‌کند. به‌طور مثال، نقوش گیاهی در اکثر قاشق‌های دو دوره هم در نقش تزئینی و هم پرکنندگی فضا قرار گرفته و اطراف آنها با دیگر نقوش تزئین شده است. نقش مایه‌های تزئینی این آثار را انواع جانوران چون؛ مرغابی، طاووس، ببر و کبوتر، نقوش ختایی، نقوش انسانی و نقوش هندسی در بر می‌گیرند. ساختار تشکیل‌دهنده آنها $\frac{1}{2}$ و $\frac{1}{4}$ که به روش انتقالی، انعکاسی و ... تکرار شده است. در میان نقوش گل‌های پنج پر، نقوش مرغابی و نقوش هندسی بسیار پرکاربردتر بوده‌اند. نقوش هندسی بیشتر در حاشیه به‌کار رفته و همچنین، نقش اتصال نقوش به یکدیگر و به بدنه را داشته‌اند. محل قرارگیری نقوش در دوره صفویه فقط بر روی دسته بوده است، در صورتی که در دوره قاجار بر روی دسته، داخل، روی و پشت دهانه و محل اتصال دهانه و دسته به‌کار رفته؛ اما اغلب نقوش بر روی دسته، مرکز آن و به سمت بالا قرار گرفته‌اند. نقش‌مایه‌ها با هدف تزئین و با در نظر گرفتن فضای موجود به‌کار رفته‌اند. رویکرد به تزئینات در هر دو دوره تقریباً مشابه بوده و هنرمند باعث ایجاد هماهنگی میان قاشق و تزئینات آن شده؛ هر چند در قاشق‌های دوره قاجار، دقت و ظرافت بیشتری در جزئیات انواع نقوش به‌کار رفته است. دلایل عمده این شباهت‌ها را می‌توان فرهنگ، وفاداری هنرمندان، طبیعت و محدودیت در فضای تشکیل‌دهنده قاشق‌ها دانست. در ترکیب‌بندی همه نمونه‌ها، دهانه، دسته و تزئینات (نقش‌مایه‌ها) را می‌بینیم که دهانه و دسته در بیشتر نمونه‌ها کاملاً قرینه بوده و از ساختار $\frac{1}{4}$ تبعیت می‌کند. فرم کفه شامل انواع قایقی، ترنجی، دالبری، دایره، دوکی و اشکی‌مانند است که در میان موارد نام‌برده، فرم قایقی و ترنجی در دوره قاجار بیشتر مشاهده می‌شود. فرم‌های مختلف و متنوع دسته‌های موجود نشان از این دارند که محدودیتی در طراحی و ساخت آنها وجود نداشته و نسبت به دهانه (کفه) و سلیقه هنرمند طراحی و ساخته شده‌اند؛ اما در میان نمونه‌های موجود، فرم لوزی‌شکل به صورت چندتکه و به روش جدا در ابعاد مختلف و تزئینات بسیار زیاد در دوره قاجار ساخته شده است. از چوب‌های متنوعی که در ساخت قاشق‌ها استفاده شده، گلابی در دوره صفویه و گلابی و لیمو در دوره قاجار نقش اساسی داشته‌اند. قاشق‌ها در دوره صفویه غالباً به صورت یک‌تکه (سرخود) ولی در عوض در دوره قاجار، روش جدا اضافه شده و قاشق‌ها با جزئیات، دقت و ظرافت بیشتری ساخته شده‌اند. در محل اتصال دهانه به دسته، شیب مناسبی وجود دارد که نقش مهمی در استحکام قاشق‌ها ایفا می‌کند و در دوره قاجار علاوه بر استحکام، به آن به‌عنوان یک عنصر تزئینی پرداخته شده که با تزئینات بسیاری به تصویر درآمده است. فنی که تقریباً در ساخت تمامی قاشق‌ها به‌کار رفته، منبت و مشبک است. به‌طور کلی، تنوع نقوش و جزئیات در هر دوره به چشم می‌آید که به‌گونه‌ای ظرافت و زیبایی در قاشق‌های قاجار، چشمگیرتر و بیشتر به نظر می‌رسد. با توجه به مطابقت در معیارهای تطبیقی نظیر؛ شباهت در نقوش گیاهی، جانوری، هندسی، ترکیب‌بندی فضاها و اشتراکات بسیار در فن، نوع چوب و ابعاد قاشق‌ها باید اذعان داشت که بی‌شک عوامل مشترکی در طراحی و ساخت قاشق‌ها در هر دو دوره دخیل بوده‌اند که این می‌تواند معلول عواملی همچون؛ استفاده از الگوی یکسان دهانه و دسته، هنرمندان مشترک، منطقه جغرافیایی، نوع چوب‌های موجود و قابل‌استفاده برای قاشق‌تراشی، محدودیت فضای طراحی و ساخت برای استفاده از نقوش متنوع‌تر و تقلید از نمونه‌های قبلی باشد. استفاده از روش مرسوم و رایج (سرخود) در ساخت قاشق‌های دوره صفوی، استفاده از چوب گلابی، کاربرد تزئینات کمتر و محدودتر، از عوامل تأثیرگذار در ساخت قاشق‌های دوره

صفوی هستند. اضافه شدن سلیقه، دقت و مهارت هنرمندان در ساخت قاشق‌های دوره قاجار، استفاده از روش ساخت چندتکه علاوه بر روش‌های قبلی، استفاده از تزئینات بسیار ظریف و همچنین کاربرد چوب لیمو علاوه بر گلابی و تغییر در ابعاد طولی قاشق‌های این دوره باعث شد که قاشق‌های دوره قاجار، متفاوت‌تر و زیباتر از دوره قبلی خود باشند.

مقایسه و تطبیق قاشق‌های چوبی ایرانی با قاشق‌های چوبی فرهنگ‌های شرقی سنتی مشابه از جمله هند و چین از منظرهای مختلف بصری، هنری و فنی با هدف بررسی تأثیر عوامل مختلف فرهنگی و اجتماعی و تأثیرگذاری احتمالی هر یک از کشورها بر دیگری در پدید آمدن قاشق‌های چوبی، از موضوعات پیشنهادی برای پژوهش‌های آتی است.

پی‌نوشت

۱. در این مقاله منظور از فنی؛ نوع چوب مورد استفاده، نحوه ساخت قاشق به صورت یک‌تکه (سرخود) یا چندتکه، عمق ایجادشده در دهانه و دسته، اتصال دهانه به دسته و فن‌های مورد استفاده است.
۲. با توجه به محدود بودن تعداد صفحات و محدودیت استفاده از تصاویر در جداول برای فهم بیشتر، از تعدادی تصویر دیگر از همان دو دوره برای مقایسه فرم‌ها و نقوش استفاده شد.

منابع و مآخذ

- آلمانی، هانری رنه د (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه محمد علی فره‌وشی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- بهنام، عیسی (۱۳۴۳). نقش هنرهای تزئینی در میان مردم قدیم ایران. هنر و مردم، (۲۵)، ۷-۴.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان». ترجمه کیکاووس جهانداری، چاپ دوم، تهران: خوارزمی.
- حسن بیگی، محمدرضا (۱۳۶۵). مروری بر صنایع دستی ایران. چاپ اول، تهران: ققنوس.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. چاپ دوم، جلد یازدهم، تهران: دانشگاه تهران.
- راوندی، مرتضی (۱۳۸۲). تاریخ اجتماعی ایران. چاپ سوم، جلد ششم، تهران: نگاه.
- سرمدی، عباس (۱۳۷۱). منبت هنری از یادرفته. فصلنامه هنر، (۲۲)، ۲۹-۴۲.
- شاردن، ژان (۱۳۷۴). سفرنامه شاردن. ترجمه اقبال یغمایی، چاپ اول، جلد سوم، تهران: توس.
- شیخی، علیرضا؛ سامانیان، صمد و آشوری، محمدتقی (۱۳۹۱). مطالعه تطبیقی هنر منبت معاصر در مراکز مهم منبت کاری ایران، اصفهان، گلپایگان، آباد، شیراز و سندج. مطالعات تطبیقی هنر، ۲ (۴)، ۱۶-۱.
- عمید، حسن (۱۳۸۶). فرهنگ عمید. چاپ سی و پنجم، تهران: امیرکبیر.
- کرزن، جورج ناتانیل (۱۳۸۰). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، چاپ پنجم، جلد دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- گلاک، جی و گلاک، سومی هیراموتو (۱۳۵۵). سیری در صنایع دستی ایران. ترجمه یحیی ذکاء و رضا علوی، چاپ اول، تهران: بانک ملی ایران.
- معین، محمد (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی. چاپ نهم، جلد دوم، تهران: امیرکبیر.
- موزه قزوین (موزه شهر)، قزوین، آرشیو موزه، کدهای نسخه‌شناسی (۱۳۶۴-۱۳۶۷-۱۳۷۰-۱۳۶۸-۱۳۵۸-۱۳۷۱).
- موزه مردم‌شناسی کندلوس، آرشیو موزه.

An investigation of technical and artificial features of wooden spoons in the Safavid and Qajar periods

Faezeh Jannesari* Qhobad kiyanmehr** Bahareh Taghavi Nejad***
Gholamreza Hashemi****

Abstract

Wooden spoons are among the works of art that are known as decorative and functional objects in the Safavid and Qajar periods. Identifying and examining the features used in the spoons of each period indicates the repetition and continuity of these features in the decorations, composition and general structure of these spoons. Since these spoons have similar artistic and technical characteristics and were made in a close period of time, the main question of the present study is: What are the commonalities and technical and artistic differences between Safavid and Qajar wooden spoons? And the sub-question is: What is more emphasized in terms of artistic features in the old wooden spoons and what are the most common and widely used technical and artistic features in decorations? The purpose of this investigation is to identify and analyze the artistic and technical features of these spoons based on their description and adaptation to identify their common and different aspects and thus, determine the most common and most widely used technical and artistic features in them by examining the amount of commonalities. The research method used is descriptive-comparative adopting a qualitative approach. Data collection was done using written documents. Statistical samples of the research are 17 images belonging to the Safavid and Qajar periods that were purposefully selected and studied. The results of the research indicated that the general shape of the spoons, has followed a completely similar pattern and has common details. Existence of designs such as: Geometric, Islamic, multi-feathered flowers, and animal motifs in each period shows the common influence of these arts from similar patterns. The composition of the spoon components includes openings, handles and decorations that are made in one piece and several pieces. The decorations include various designs with a structure of 1/1 and 1/2, by transfer method. The spoons are often made of one piece of pear wood with an inlaid and lattice technique. Using the same pattern of openings and handles, the same artists, geographical area, type of wood available and usable for cutting spoons and limited design and construction space to use more diverse designs are common features used in making wooden spoons.

Keywords: Iranian art, Safavid period, Qajar period, Wooden spoons, Delicate inlay

* MA, Crafts School, Art University of Isfahan.

** Associate professor of art University of Isfahan, Art University of Isfahan.

*** Assistance professor of art University of Isfahan, Art University of Isfahan.

**** Assistance professor of art University of Isfahan, Art University of Isfahan.

faeze.jannesari@yahoo.com

q.kiyanmehr@au.ac.ir

b.taghavinejad@au.ac.ir

Gh.hashemi@au.ac.ir